

Ali b. Osman el-Ûşî'nin Yetiştirdiği İlmî Çevre ve Hicrî VI. Asırda İslâm Eğitimi Kurumlarının Genel Durumu

Mehmet Korkmaz*

Öz

Yaygın bir tanıma göre, “Tarih ilmi, geçmişte olup bitenleri kaydetmeye, bunların neler olduğunu keşfetmeye, olaylar arasındaki ilişkileri öğrenmeye ve bugünü anlamlandırmaya çalışan bir disiplindir”. Kimileri de tarihi, “tarihi olay” diye seçilen şeylerin toplamıdır” diye tarif ederler. Şüphesiz tarih sadece “tarihi olay” diye seçilen ve sadece kayıtlara geçen şeylerden/bilgilerden ibaret değildir. Bu anlamda geçmişte yaşanmış ama kayıtlara geçmemiş pek çok olay, olgu söz konusudur. Eğitim tarihimiz açısından da durum aynıdır. Dolayısıyla geçmişte yaşanan pek çok eğitim olgusuna (eğitim kurumu, programı, müfredatı, öğrenci, öğretmen vb.) ilişkin bilgiler ne yazık ki günümüze yeterince ulaşamamıştır. Bu durum onların gerçekte yaşanmadığı ve tarihi bir olay, olgu olmadıkları anlamına gelmez. Çelebi'nin de dediği gibi maalesef İslam eğitimi tarihi araştırmalarında eğitim kurumları, programlar, ders kitapları, öğretmenler, öğrenciler vb. konularda araştırmacıları tatmin edici, sistemli ve detaylı bilgilere ulaşmak oldukça zordur. Zira İslam alimlerince hacimli pek çok eser kaleme alınmasına rağmen, bunlarda doğrudan eğitimle ilgili konular (öğrenme ve öğretmenin mahiyeti, öğretmen, öğrenci, program, öğretim yöntemleri vb.) pek işlenmemiş, bu alanla dolaylı ilgili kurulabilecek, ilmin önemi, alim ve talebede bulunması gereken vasıflar, onlara düşen görevler vb. konular ele alınmıştır. Aynı durum aşağıda tanıtılan ve “el-Ûşî” ismiyle şöhret bulan alimimiz ve eserleri için de geçerlidir. İlim geleneğimizde bize kayıtları ulaşan önemli şahsiyetlerden birisi de Siraceddin Ali b. Osman el-Ûşî'dir. el-Ûşî daha çok *el-Emâlî* adlı eseri ile şöhret bulmuştur. Ancak bunun dışında da önemli eserleri mevcuttur. Bu bildiriye, el-Ûşî'nin yetiştirdiği ilmî çevre ve dönemin eğitim kurumlarının özellikleri üzerinde durulacak, bu çerçevede ulaşabildiğimiz kaynaklar üzerinden onun ilmî hayatı, hocaları, eserleri hakkın kısa değerlendirmelerde bulunulacak, onun yetiştirdiği dönemdeki eğitim kurumlarının yapısı ana hatlarıyla ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ali b. Osman el-Ûşî, Hicrî VI. Asır, İslam Eğitimi Kurumları.

Али бин Осмон аль-Ошийнин өскөн илимий чөйрөсү жана хижраттын 6-жылдарындагы Ислам билим берүү мекемелериндеги жалпы абал

Жалпы аныктама боюнча “Тарых илими- бул өткөндөгү окуяларды сактап калууга жана ал окуялар эмнелер экенин аныктоого, окуялар арсындагы байланышты билүүгө жана азыркы учурду түшүндүрүүгө аракет жасаган мыйзам ченемдүүлүк”. Кээ бирөөлөр тарыхка “тарыхый окуя” деп тандалган нерселердин бардыгы” деген аныктама беришет. Тарых бир гана “тарыхый окуя” деп тандалган жана жазылып калган нерселерден, маалыматтардан гана турбагандыгында шек жок. Бул жагынан алып караганда жашап өткөн, бирок сакталбаган көп окуялар, көрүнүштөр жөнүндө сөз болуп жатат. Билим берүү тарыхыбыз жөнүндө дагы ушул эле көрүнүштү айтууга болот. Өкүнүчтүүсү мунун натыйжасында окутуу иштерине (билим берүү мекемелери, программасы, окуу планы, окуучу, мугалим ж.б) байланыштуу мурун баштан өткөргөн абдан көп маалыматтар бизге толугу менен жетип келген эмес. Албетте бул кырдаал алардын ишке ашпагандыгы жана тарыхый окуя болбогондугу жөнүндө кабар бербейт. Тилекке каршы, Челебинин айтканындай Ислам билим берүү тарыхын изилдөөдө билим берүү мекемелери, программалар, окутуу китептери, мугалимдер, окуучулар ж.б темаларда изилдөөчүлөрдү канааттандыра алган, системалуу жана деталдуу маалыматтарга жетүү аябай кыйын. Ислам аалымдары тарабынан көптөгөн чыгармалар жазылса дагы, алар түздөн-түз билим берүүгө байланышкан темалар жөнүндө (үйрөнүү жана мугалимдин аныктамасы,

* Доç., Dr., Manas Üniversitesi İlayiat Fakültesi, mkorkmazcan@gmail.com

мугалим, окуучу, программа, окутуу ыкмалары ж.б) тереңирээк маалымат беришкен эмес. Ал чыгармаларда ушул багытка байланыштуу илимдин маанилүүлүгү, аалым жана илим алуучунун, шакирттин өзгөчөлүктөрү жана алардын милдеттери эмнелер деген ж.б. у.с кыйыр маанидеги темалар жөнүндө айтылган. Бул көрүнүш төмөндө таанытылган жана “Аль Оший” ысымы менен атактуу болгон аалымыбызга жана анын чыгармаларына дагы тиешелүү. Сиражиддин Али бин Усман аль Ошийдин илим жаатындагы чыгармалары бүгүнкү күнгө чейин жетип келген. Аль Оший көбүнчө “Аль Эмали” деген чыгармасы менен атактуулукка жеткен, бирок мындан башка чыгармалары дагы бар. Бул баяндамада Аль Ошийдин билим алган чөйрөсү жөнүндө жана ошол мезгилдеги билим берүү мекемелеринин өзгөчөлүктөрү тууралуу кеп болот, бул контекстте колубузда болгон маалыматтар боюнча анын жашоосу, мугалимдери, чыгармалары жөнүндө кыскача анализ жүргүзүлөт жана ошол мезгилдеги билим берүү мекемелердин структурасын ортого коюуга аракет жасалат.

Ачык сөздөр: Али бин Осмон аль-Оший, VI кылым, Ислам билим берүү мекемелери.

The scientific environment of Alī b. Uthmān al-Ūshī and General Situation of Islamic Education Institutions in the Hijri 6th Century

According to a common definition, “history is a discipline that attempts to record what happened in the past, to discover what they are, to learn relationships between events, cases, persons and to understand of the present.” Some historians are describe history as the sum of things chosen as “historic events”. Undoubtedly, history is not just about the things that have been selected as “historic events” and that have just passed through the records. Also, many events that have happened in the past but have not been recorded. The same is true of our educational history. Unfortunately, we have limited knowledge of our educational history. This does not mean that they are not actual events and historical facts. As Çelebi said, unfortunately the history of Islamic education has not been studied enough. As a educational institutions, programs, textbooks, teachers, students and so on. There are some difficultuies (language problems, inadequacy of resources etc.) also systematic research has not been done. Although many volumes of Islamic scholarship have been acquired, it is necessary to find them directly related to education (the nature of learning and teaching, teachers, students, programs, teaching methods, etc.) skills, their duties, etc. topics were discussed. The same is true of Islamic scholars and works of “el Ūṣī”. Original name of his Siraceddin Alī b. Uthmān al-Ūshī. Who wrote alot of boks. But his most important work is *al-Amālī*. In this study we will focus on “The scientific environment of Alī b. Uthmān al-Ūshī and General Situation of Islamic Education Institutions in the Hijri 6th Century”. In this context, we will reveal his scientific life, his scholars, students, works and we present the structure of the educational institutions in the hijri 6th century.

Keywords: Alī b. Uthmān al-Ūshī, Hijri VI. Century, Islamic Education, Islamic Institutions.

1. Giriş

Ūṣī'nin Kısa Hayat Hikayesi ve İlmi Çevresi

Uzun künyesi ile, Ebû Muhammed (Ebü'l-Hasen) Siracüddîn Ali b. Osman b. Muhammed b. Süleyman et-Teymî eş-Şehîdî el-Fergânî el-Ūṣî (ö. 575/1179), ile ilgili kesin doğum tarihine ilişkin kayıtlar bulunamamıştır. Bununla birlikte bugün Kırgızistan toprakları içinde bulunan, Fergana vadisinde Oş (Ūṣ) şehrinde doğduğu bilinmektedir. İlmi eserlerde (Siracüddin, Rükneddin, el-İmam, eş-Şeyh, el-Hanefi, el-Mâtürîdî, Ebü'l-Hasan) gibi lakaplar kullandığı belirtilir.¹

Ūṣî'nin yetiştiği muhît, genel anlamda Türkler'in yaşadığı bölge olarak kabûl edilen Mâverâünnehir'dir. Bu bölge, pek çok bakımdan Türkler için önem arz etmektedir.

1 Mehmet Sait Toprak, “el-Ūṣî”, *DİA*, TDV Yayınları, 2012, c. 42. s. 230-231.

Bölge halkı Türk'tür. Nisbesinden, Ûşî'nin Fergana'ya bağlı (el-Fergânî) Oş'ta (el-Ûşî) doğduğu ve orada yaşadığı anlaşılmaktadır. Hatta, O en önemli eserlerini Oş'ta kaleme almış, ömrünün son günlerini de, yine orada geçirmiştir.²

Ûşî'nin künyesini aldığı Oş şehri, Güney Kırgızistan'da, Fergana Vâdisi'nin doğu ucunda, Pamir Dağları ile Tanrı Dağları arasında kalan bölgede, Ak Buğra nehrinin kıyısında yaklaşık üç bin yıllık geçmişi olan bir yerleşim merkezidir. Burası Kırgızlar için kutsal sayılan bir bölgedir. Özellikle bu şehirde bulunan Süleyman dağı (tahtı) pek çok efsaneyle anılan ve kutsal olduğu düşünülen bir yerdir.

Ûşî'nin yaşadığı dönemde bu coğrafya kargaşalarla doludur. (Karahanlılar-Karahıtaylar- Selçuklular) arasında siyasi mücadeleler devam etmiştir. Buna rağmen özellikle Karahanlılar ve Selçuklular İslam medeniyetini bölgede yeşertmek ve yaymak için büyük bir seferberlik başlatmış bölgede pek çok mescitler, mektepler, medreseler inşa etmişler bu ilmi faaliyetler neticesinde, çok önemli ilim adamları yetişmiştir.

Ûşî'nin hayatı ile ilgili detaylı çalışmalara imza atan Toprak, döneme ilişkin kaynaklarda O'nunla ilgili yeterli bilgi bulunmadığını, bununla birlikte, onun dönemin ilim merkezleri olan Semerkand, Buhârâ, Belh, Merv, Tûs, Serahs, Nesev, Fergana bölgesi ve Merginân gibi yerlere ilim yolculukları yaptığının kuvvetle muhtemel olduğunu belirtir. Ayrıca Toprak, Ûşî'ye ait olan *Nisâbü'l-Ahbâr* adlı eserin mukaddimesinde O'nun hadis hocalarına ve okuduğu kitaplara ilişkin bilgiler bulunduğunu belirtir. Buna göre, Toprak, el-Ûşî'nin hocaları olarak şu bilgileri bize aktarır:

1. **Ebû'l-Kâsım Yûsuf b. el-Hasan b. el-Hüseyn es-Semerkandî (ö. 550/1155)**: *el-İknâ'*ı okuduğu hocası.

2. **Kâdı Abdullah b. el-Muzaffer en-Nesevî (ö. 537/1142)**: Bu da, kendisinden *İknâ'*ı okuduğu (1. sırada) hocasının hocasıdır. Bizim, onu buraya almamızın sebebi; Ûşî'nin hocasının hocasıyla mülâkâ olabileceği ihtimâlini düşünmemizdir.

3. **Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ali b. Nasr b. Ebî Ya'mur b. Ahmed b. Ebî 'Ali el-Hüseyn en-Nesevî (ö. 555/1160)**: *Tenbih, Ravzat'ül-'Ulemâ, Garibu Ebî 'Ubeyd, Firdevs'ül-Ahbâr* ve *Kenz'ül-Ahbâr'*ı okuduğu hocası.

4. **Ebû Sa'd 'Abdullah b. Ebî'l-Muzaffer b. Ebî Ya'mûr en-Nesevî (ö.530/1135)**: Ûşî'nin, *Tenbih, Ravzat'ül-'Ulemâ, Garibu Ebî 'Ubeyd, Firdevs'ül-Ahbâr* ve *Kenz'ül-Ahbâr'*ı okuduğu hocası Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ali b. Nasr b. Ebî Ya'mur b. Ahmed b. Ebî 'Ali el-Hüseyn en-Nesevî'nin hocası olup, kanâatimizce Ûşî, bu zâtla da mülâkâ olmuş ve ondan ders okumuştur.

5. **'Alâeddîn Ebû'l-Mehâmîd Muhammed b. Abdülhamîd es-Semerkandî (ö. 552/1157)**: *Tirmizî*'nin *Câmi'*ini okuduğu hocası.

6. **Zahîrüddîn Ebû'l-Kâsım Ali b. Hüseyin b. Abd el-Bistâmî (ö.537/1142)**: *Şihâb'ül-Ahbâr'*ı aldığı hocası.

2 Mehmet Sait Toprak, "Sirâceddin el-Ûşî: Hayatı, Eserleri ve Hadis İlmine Katkıları", *I. Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyet'e Katkıları Sempozyumu Bildirileri*, 2007, Isparta, ss.263-282.

7. **Zahîrüddîn Ebû'l-Mehâsin el-Hasan b. Ali b. Abdülazîz el-Merginânî (ö. 552/ 1157 ?)** : *Sahîh-i Buhârî*'yi okuduğu hocası.
8. **'Imâdüddîn Ebûbekir Muh. b. el-Hasan b. Mansûr en-Neseffî (ö. 522 /1128)** : *Üşî*'nin *Buhârî*'yi aldığı hocası **Zahîrüddîn Ebû'l-Mehâsin el-Hasan b. Ali b. Abdülazîz el-Merginânî**'nin hocasıdır. Muhtemelen *Üşî*, bu zâtle karşılaşmış, ondan ders okumuştur.
9. **Ebû 'Abdullah Muhammed b. Süleymân el-Üşî (ö. 570'ten önce/1174 ?)** : *Kitâb'üt-Tabakât*'i okuduğu hocasıdır.
10. **'Imâdüddîn Kâdı Ebû Sâbit el-Hasan b. Ali el-Pezdevî (ö. 557/1161)**: *Üşî*'nin, *'Uyûn'ül-Mecâlis ve Lü'lü'ıyyât*'i okuduğu hocasıdır.
11. **Fahrüleimme Ebû'l-Hasan Ali b. Muh. b. Muh. el-Pezdevî (ö. 537/1142)**: *Üşî*'nin *'Uyûn'ül-Mecâlis*'i kirâat ettiği hocası **'Imâdüddîn Kâdı Ebû Sâbit el-Hasan b. Ali el-Pezdevî**'nin babasıdır. *Üşî*, tahminlerimize göre hicrî 500'lü yılların başında dünyâ gelmiştir. Buna göre, onun, hocasının hocası ve aynı zamanda hocasının babası olan bu şahıstan da, ders okuması kuvvetle muhtemeldir.
12. **Nâsırüddîn Muhammed b. Süleymân (ö. ?)**: *Müsnedü Enes*'in rivâyetlerini aldığı hocası.
13. **Ebûbekir Muhammed b. Ya'kûb Abdülvâhid el-Mansûr el-Beyzâvî (ö. 541/1146)**: *Üşî*'nin *Müsnedü Enes*'in rivâyet hakkını aldığı hocası **Nâsırüddîn Muhammed b. Süleymân**'ın hocasıdır. Kanâatimizce, *Üşî*, bu şahıstan da rivâyetler almış olabilir.
14. **Seyfüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ya'kûb el-Bâharzî (ö. 559/ 1163)** : *Üşî*'nin *Kitâb'ül-Yevâkîf*'i okuduğu hocasıdır.³

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere, el-Üşî döneminin meşhur alimlerinden hadis ilmiyle ilgili bilgilerini ikmal etmiştir. Sahanın uzmanlarının vakıf olduğu üzere, el-Üşî özellikle kelam ve fıkıh ilmine yaptığı katkılarla da bilinir. Dolayısıyla onun hocalarının yukarıdakilerden ibaret olmadığı herkesçe malumdur. Ne var ki, O'nun diğer hocalarına ilişkin bilgilere henüz ulaşamamıştır.

el-Üşî'nin yaşadığı yer olan Oş ve Fergana vadisinde yetişmiş, Maverâünnehir bölgesinin ilmi çevresinden beslenmiş pek çok alim bulunmaktadır. Ebû 'Abdullah Nâsırüddîn Muhammed b. Süleyman el-Üşî, Muhammed b. Ahmed b. Ali b. Hâlid el-Üşî, Mes'ûd b. Mansûr el-Üşî, Ömer b. Mûsâ el-Üşî, bunlardan bazılarıdır.⁴ Bahsi geçen alimler sadece burada kalmamış Bağdat, Semerkand, Buhara, Balasagun, Kaşgar vs. gibi İslam dünyasının ilim ve kültür merkezlerine ilmi yolculuklar gerçekleştirmişlerdir. Bu coğrafyada Ebu Mansur el-Mâtürîdî, Hoca Ahmet Yesevî, es-Serahsi, Ebu Hanife, Muhammed b. İsmail el-Buhari, Ebu İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizi, Ebu Muhammed Siracüddin el-Üşî, Kadıhan el-Özgendî, Harezmi, Farabi, İbn Sina, Biruni, Kaşgarlı Mahmud, Balasagunlu Yusuf, el-Cevheri, Kaşgarlı İmamüddün, el-Katip Semerkandi, İbn Adnani Suzan

3 Mehmet Sait Toprak, "Ali b. Osman Sirâceddîn el-Üşî ve Hadis İlimine Katkıları", ss.263-282. <http://kisi.deu.edu.tr/sait.toprak/doktora.html> (10.04.2018).

4 Toprak, "Ali b. Osman Sirâceddîn el-Üşî ve Hadis İlimine Katkıları" <http://kisi.deu.edu.tr/sait.toprak/doktora.html> (10.04.2018)

Semerkandi ve Cemal Karşı gibi pek çok alim yetişmiş ve İslam ilim dünyasına eserleri ve görüşleriyle unutulmaz izler bırakmışlardır.

2. Dönemin Eğitim Kurumları

İslam dinin ilahi kitabı olan Kur'an-ı Kerimde "De ki: "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?" Ancak akıl sahipleri öğüt alırlar."⁵; "Allah'a karşı ancak; kulları içinde âlim olanlar derin saygı duyarlar..."⁶ "İşte bu temsilleri biz insanlar için getiriyoruz. Onları ancak bilginler düşünüp anlar."⁷; gibi ayetlerin Müslümanları ilme teşvik etmesi, yine Hz. Muhammed (sav)'in "İlim, Çin'de olsa bile onu arayıp bulunuz."⁸ "Hikmetli söz (ilim) müminin yitiğidir. Nerede bulursa onu almaya en layık olan da odur"⁹, "Âlimler peygamberlerin varisleridir."¹⁰, "İnsanoğlu öldüğü zaman bütün amellerinin sevabı da sona erer. Şu üç şey bundan müstesnadır: Sadaka-i cariye, istifade edilen ilim, kedisine dua edilen hayırlı evlat."¹¹ şeklindeki hadisleri İslam toplumunda küçük-büyük, kadın-erkek herkesin ilimle ilgilenmesi sonucunu doğurmuş, Müslümanlar bu farzı yerine getirmek için ilmi hayatlarında hep öncelmişler ve kimi zaman uzun yolculuklar yapmışlardır.

Bu toplumda çocuklar da babalarının teşvikiyle, kütüplara gidiyor, burada en temel düzeydeki bilgileri aldıktan sonra, yetenekli ve gayretli olanlar (hocalarının yönlendirmesi ile) eğitimlerine devam ediyorlardı. Bu eğitim medreseler inşa edilinceye kadar genelde mescitlerde sürdürülmüştür. Önceleri onlar, mescitteki seviyelerine uygun olan halkalara katılıyorlardı. Mescitlerdeki halkalar ise mescidin büyüklüğüne göre farklılaşabiliyordu. Bu anlamda mahalle veya taşra mescidindeki halkalara kütüba bitirenler gelirken, büyük camilerdeki halkalar daha çok belli bir ilmi düzeye gelenler içindi. Dolayısıyla aynı uygulamanın Maverâünnehir (Fergana-Oş) bölgesi için de geçerli olduğu söylenebilir. Bu anlamda el-Üşî'nin de önce mektebe, sonra mescide giderek eğitim gördüğü, daha sonra dönemin ilmi merkezleri olan Fergana, Semerkand, Buhârâ, Belh, Merv, Tûs, Serahs, Nesef gibi beldelerdeki medreselerde eğitim gördüğü düşünülebilir.

el-Üşî'nin yaşadığı dönemde de bu y bu coğrafyada Karahanlılar, Karahıtaylar ve Selçuklular arasında siyasi rekabet ve mücadeleler yaşanmıştır. Bununla birlikte, bölgede ilmi faaliyet hep devam etmiştir. Özellikle Karahanlılar ve Selçuklular hakim oldukları bölgelerde İslam medeniyetinin temel eğitim kurumları olan mescit (cami), medrese, mektep, kütüphane, tekke gibi kurumları inşa etmişler. Daha sonra gelen Türk, İslam devletleri de onları örnek alarak bu kurumları kendi beldelerinde yeniden geliştirmişlerdir. Bildirinin bundan sonraki kısmında söz konusu kurumlarla ilgili bazı temel bilgiler verilmiştir.

5 Zümer, 39/9.

6 Fatır, 35/28.

7 Ankebut, 29/43.

8 Beyhakî, Şuabü'l-İmân, III, 194.

9 Tirmizî, İlim, 19.

10 Tirmizî, İlim, 19.

11 Müslim, Vasiyyet, 14.

2.1. Küttap/Mektep:

Adından da anlaşılacağı üzere, okuma-yazmayı ve hayata dair ilk ve temel bilgileri çağrıştıran bir kurumdur.¹²Küttaplar İslam'ın zuhurundan önce varlığı kabul edilen eğitim kurumlarından. Mescitlerde, bitişiğinde ayrılan bir yerde ya da hocaların evlerinde eğitim verilmiştir. Bölgenin şartlarına göre, çadırdan, taş binalara kadar çeşitlilik göstermiştir. Emeviler ve Abbasiler döneminde varlığı bilinen temel eğitim kurumudur.¹³ Abbasiler devrinde halkın çocuklarının katıldığı mekteplere “Mekteb'ül amme” denilmiştir. Genelde küttap muallimleri mescitlerdeki imamlar olmuştur. Buraya kız-erkek ayrımı olmaksızın küçük yaşlardaki çocuklar gelerek eğitim görmüşlerdir.

İlk zamanlarda bu kurumun programının merkezinde Kur'an bulunmaktaydı. Ancak bu uygulamalarda öncelik Kur'an'ın ezberlenmesinden çok, Kur'an'ın doğru okunması, dinin emirleri, fıkıh ve hadis'e dair başlangıç düzeyindeki temel bilgiler oluşturuyordu. Okuma ve yazma metinleri Kur'an'dan seçiliyordu. Bu arada temel Arap grameri, Peygamberlerin (as) kıssaları ve Hz. Peygamber efendimizin bazı hadisleri de öğretiliyordu. Bunlara ilave olarak, günlük işlere yetecek kadar hesap, basit gramer ve edebiyat bilgileri de öğretilmekteydi. Abbasiler devrinde de benzer programlar uygulanmaya devam etmiştir. Küttaplarda okuma-yazma öğretilirken, genelde ayet ve hadislerden yararlanılır, bunlar yazılırken bir taraftan da ezberlenmiş olurdu. Karahanlılar ve Selçuklular devrinde küttapların programları hakkında somut bilgilere sahip değiliz. Bununla birlikte yukarıda sözü edilen, Kur'an okuma, okuma-yazma, ilmihal ve ahlak/edeb bilgileri, çocukların seviyesine uygun olacak şekilde hesap (matematik), tarih gibi derslerin öğretim konusu yapıldığı söylenebilir.

2.2. Mescitler

İslamın ilk yıllarında, Mekke döneminde eğitim “evler”de başlamıştır. Medine'de müstakil bir İslam devleti kurulunca, ilk iş mescit inşası olmuştur. Dolayısıyla Mescid-i Nebevi İslam toplumunda özellikle, yetişkinler için temel eğitim kurumu olmuştur. Hz. Peygamberin inşa ettiği bu mescit, üç bölümden oluşuyordu: Bunlar namaz kılınan bölüm; okul işlevi görevi gören “suffa;” ve peygamberimizin ailesinin kaldığı odalar. Gerek suffa bölümü gerekse namaz kılınan bölüm İslam eğitim tarihi açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Hz. Peygamber'in burada gerçekleştirdiği eğitim daha sonra İslam beldelerinde inşa edilen mescitler için de örnek alınmıştır. Diğer taraftan bu mescit ibadet mekanı olmanın yanı sıra, eğitim, kaza, şura, konaklama vb. işlevleri de görmüştür.

İlk zamanlarda Hz. Peygamber nezaretinde Kur'an-ı Kerim ayetlerinin okunup anlaşılması, İslam inanç, ibadet, muamelat ve ahlak esaslarının bireylere ve topluma benimsetilmesi konularında ağırlık kazanan mescitlerdeki eğitim, öğretmen sahabelerin yetişmesi ve İslam dünyasına dağılımlarıyla birlikte, yeni boyutlar kazanmaya başlamıştır.

Hız. Ömer valilerine yazdığı mektupta, cuma günü halkın toplanması için büyük bir mescit, kenar bölgelerdeki kabileler için de ayrı mescitlerin yapılmasını emretmiştir. Böylece onun devrinden itibaren yeni fetihlerle birlikte, mescitler İslam beldelerine hızlı bir

12 Ziya Kazıcı, *Ana hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*, Marmara Ün. İlahiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 2012, s. 18; Ahmet Çelebi, *İslam Eğitim-Öğretim Tarihi*, çev. Ali Yardım, İstanbul: Damla Yay., 1998, s. 23.

13 Jacob M. Landau, “Küttab”, *DİA, TDV Yayınları*, 2003, c. 27, s. 3-4.

şekilde yayılmış, buralarda görevlendirilen valiler, imamlar, alimler, öğretmenler halkı eğitmişlerdir.

Emeviler devrinde de çeşitli alimler kişisel gayretleriyle, mescitlerde dersler vermeye başlamıştır. Böylece, ilk önemli ilim halkaları teşekkül etmeye başlamış, zamanla Kıraat, Tefsir, Hadis, Fıkıh, Siyer, Gramer, Meğazi, Feraiz, Kelam mevzuları daha derinlemesine işlenerek, bir süre sonra çeşitli mezhepler ortaya çıkmaya başlamıştır. Örneğin, Bağdat'ta Ahmed b. Hanbel ile Ahmed b. Ebi Davud birbirlerine ters düşen görüşleri olmasına rağmen aynı anda Mescid'ul halkateyn (iki halkalı mescit) denilen mescitte ders vermişlerdir.

İslam toplumunda çocuklar kütaplara gidiyor, burada en temel düzeydeki bilgileri aldıktan sonra, yetenekli ve gayretli olanlar eğitimlerine devam ediyorlardı. Önceleri mescitteki halkalara katılıyorlardı, medreseler inşa edilince ağırlık merkezi buralar oldu. Mescitlerdeki halkalar ise mescidin büyüklüğüne göre farklılaşabiliyordu. Bu anlamda mahalle veya taşra mescidindeki halkalara küttabı bitirenler gelirken, Ezher cami, Ümeyye Cami, Amr camii, Kurtuba cami vb. büyük camilerdeki halkalar daha çok belli bir ilmi düzeye gelenler içindi. Büyük camilerdeki zaviyelerde çeşitli ilimler tedris ediliyordu. Benzer uygulamanın el-Üşî'nin yetiştiği bölge için de geçerli olduğu, dolayısıyla, ulu mescitlerde daha üst düzey ilim halkalarının teşekkül ettiği düşünülebilir.

Mescitlerde eğitim konusu yapılan ilimler sadece, kıraat, tefsir, hadis, fıkıh, siyer, meğazi, feraiz, kelam gibi alanlarla sınırlı kalmamış, başta dil bilimleri (şiir, edebiyat, gramer vb.) olmak üzere aritmetik, geometri, tarih, tıp, astronomi hatta kimya ve felsefe gibi ilimler de burada tedris edilmiştir. Kahiredeki İbn. Tolon Camiinde tıp, astronomi gibi dersler de veriliyordu. Devrin büyük alimleri mescitlerde ilim tedrisinde bulunmuşlardır. Örneğin İbn Sina, tıp bilgisinin yanında, edebiyat, kelam, mantık, aritmetik, cebir gibi ilimleri de mescitte öğrenmiş ve öğretmiştir. Makdisi, İmam Şafii, En Nahvi, el Kuşeyri, Abdüllatif Bağdadi gibi alimlerin mescitlerde okudukları ve okuttukları ders konularından örnekler vermiştir.

Camilerdeki ilmi faaliyetin artmasıyla zaviyeler de (ana ibadet mekanına bitişik odalar, sahnlar, bölmeler vb.) yapılmaya başlanmış, talebelerin buralarda barınmaları sağlanmış¹⁴ Böylece yapısı itibarıyla medrese işlevi de gören camilerin/mescitlerin gelişmesi hız kazanmış, zamanla yapı itibarıyla iki tip cami-medrese kompleksi (camili medrese veya medreseli cami) doğmuştur. Yine de mescitlerin/camilerin ibadet merkezleri olması münasebetiyle, artan eğitim faaliyetlerini tam anlamıyla karşılayamamaları, ders ve ibadetin bir arada olmasından kaynaklanan bazı sıkıntılar medrese kurumlarının inşa edilmesini zorunlu kılmıştır. Ayrıca bir yandan camilerde derslerin verilmesi öte yandan ibadet mekânları olan camilerde gürültülü, sağlıksız bir ortamın oluşmasına davetiye çıkardı. Yine artan derslerle beraber (İslami ilimler ve pozitif bilimleri) genişleyen programa cevap verilebilmesi için camilerden ayrı kurumlara gereksinim duyulmuştur.¹⁵ Tüm bu sebepler medrese kurumunun ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır (Bilge,1984: 1-2).

14 A. Çelebi, *İslam Eğitim-Öğretim Tarihi*, s. 77-78.

15 Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, s.30.

2.3. Medrese

“Medrese” kelime olarak, ders yapılan ve ilim öğrenilen yer anlamına gelmektedir. Bir örgün eğitim kurumu olarak “medrese” ise, İslam eğitim geleneğinde kütüphane ya da mekteplerin üstünde eğitim veren orta ve yüksek dereceli eğitim kurumunun adıdır. Medrese denilince her ne kadar Büyük Selçuklular ve Nizamiye medreseleri akla gelse de aslında onlardan önce oluşmaya başlamış,¹⁶ Selçuklu döneminde ise bu kurumlar daha yaygın daha sistematik bir yapıya kavuşmuştur.¹⁷

Medreselerin ilk örneklerinin Karahanlılar döneminde Orta Asya İslam kentlerinde ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Karahanlılar, İslam dinini kabul ettikten sonra, eğitim anlayışlarını da değiştirmişler Mektep ve medreseleri Semerkant, Buhara, Taşkent, Balasagun, Yarkent, Kaşgar gibi önemli kentlere yaymışlardır.¹⁸ Karahanlı hükümdarları, medreselerin kurulup yayılmalarına çok önem vermişlerdir. Bunların nedenleri arasında hükümdarların bilim sevgilerinin yanı sıra yeni Müslüman olan Türk boylarının inanışlarını pekiştirme, yeni dinleri ile çelişen eski inanışları kaybettirme aracı olarak yararlanma ve Şii'lere karşı kendi Sünni-Hanefi inançlarını koruma gösterilebilir.¹⁹ Tamgaç Buğra Han İbrahim (1046-1067) Semerkanta yaptırdığı medresenin vakfiyesinden önemli bilgiler elde edilmiştir. Onun vakfiyesi Hanefi mezhebine göre düzenlenmiş ve bir prototip olarak Selçuklu ve Osmanlı medreselerinde de belirleyici olmuştur.²⁰

Karahanlılar müderrisler ve öğrenciler için burs bağlamış onlara medrese binalarında yatılı kalma imkânı da sağlamışlardır.²¹ Karahanlılar devrinde Harezmi, Farabi, İbn Sina, Biruni, Hüseyin İbn Halafe, Abdugaffar al- Almali, Kaşgarlı Mahmud, Balasagunlu Yusuf, el-Cevheri, Kaşgarlı İmamüddün, Mehmet Ali Mehmet Emin, el-Katip Semerkandi, İbn Adnani Suzan Semerkandi ve Cemal Karşi gibi pek çok bilginin yetişmesi, içinde yaşadığı şehirlerde kurulan mescit, medrese ve kütüphanelerin önemli bir rolü vardır. Örneğin, yakılan Buhara kütüphanesinin ünlü tıp adamı İbn Sina'nın yetişmesinde bir nevi okul ve medeniyet merkezi rolünü oynaması herkesçe bilinen bir olaydır.²²

Aynı anlayışın Selçuklularda da devam ettiği söz konusu dönemde İslam dünyasında giderek etki alanını genişletmeye başlayan Şii'lik ve Bâtınlık gibi anlayışlara mücadele etme ve Ehl-i Sünnet anlayışını İslam beldelerinde yayma, Sünni akideyi yerleştirecek, kuvvetlendirecek elemanlar yetiştirmek ve yeni fethedilen bölgelerde manen de fetih gerçekleştirmek üzere düşüncesiyle, Selçuklu devlet ricalinin, medreseleri

16 Şakir Gözütok, “İslam Medeniyetinin Öncü Eğitim Kurumları: Nişabur Medreseleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 2010, ss. 33-64.

17 İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972, s. 179 vd., Jawad Sıddıqı, *Nizamiye Medreseleri ve Eğitim Felsefesi Açısından Değerlendirmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış doktora tezi), Ankara, 2012, 68.

18 Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, M.Ö. 1000-M.S.2013, s.23. Suat Polat, “Karahanlı Devleti'nde Eğitim Faaliyetleri”, *Uluslararası Eğitim, Bilim ve Teknoloji Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, 2015, 42-52.

19 Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, (M.Ö. 1000-M.S.2013), 2013, s. 23.

20 Altan, Çetin, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 1999,C.2, S. 5, 177-205) 184).

21 Abdülkerim Özeydin, “Karahanlılar” *DİA*, TDV Yayınları, yıl: 2001, cilt: 24, s.: 404-412.

22 Yusufcan Yasın, “8 -13. Yüzyıllarda Uygurlarda Eğitim”, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4, 2014, ss.151-159.

güçlendirmeye çalıştıkları bilinmektedir.²³ Nitelim Sultan Melikşah'la birlikte, Selçuklular devrinde cami, medrese, kütüphane, şifahane, imaret, zaviye, kervansaray gibi kurumlar ülkenin dört bir tarafına yayılmıştır. Hatta denilir ki, devrin meşhur baş veziri Nizamül mülk, her hangi bir şehirde kasabada ilimle meşgul ve meşhur birini bulmuşsa hemen oraya bir medrese ve kütüphane yaptırmış ve vakıf tesis etmiştir.²⁴

Medreselerin temel görevi, imam, müezzin, hatib, vaiz ve müftü gibi devlet ahalisinin gereksinimlerine cevap veren eğitilmiş insanların yetiştirilmesi yanında, yargı işlerinden sulama ve vergi meselelerine kadar pek çok alanda etkinliği olan kadılık, muhtesiblik, kâtiplik, tercümanlık, noterlik, elçilik, naiblik, valilik ve vezirliğe kadar devletin bürokrat alanındaki gereksinimlerine cevap vermektir. Bununla birlikte, bu kurumların temel amaçlarından birisi de İslam'ı, özellikle ehli sünnet akideyi İslam'ı yeni seçmiş Türk boylarına tanıtmak ve bu inancı pekiştirmek onları yeni din (İslam'la) çelişen eski inançlarından uzaklaşmalarına yardımcı olmak, Allah'ın ilmini tanımak ve yaymaktır. Dolayısıyla, Ferganalı ilk Hanefî alimler de, Semerkand ve Buhara'daki Hanefî medreselerde tahsil görmüşler, kendi coğrafyalarında bu anlayışların perçinlenmesi için eserler kaleme almışlar dersler vermişlerdir.

Medreselerin en önemli özelliği, müstakil olarak ilim tedrisi için inşa edilmiş olması idi. Bu amaca hizmet etmek üzere, medrese binası yeteri sayıda "eyvan" denilen dershaneler, kütüphane, mescit, hocaların ve talebelerin kalacakları hücreler ihtiva ediyordu. Böylece bir tür külliye kompleksi meydana gelmiş oluyordu.

Medreselerin müfredatı vakfiyesine ve hocaya göre değişebilmekteydi. Aynı hoca bazan Arap dili, edebiyat, şiir, hitabet, hadis, fıkıh, ahkâm, kelâm, mantık, geometri, ensab, siyer gibi konularda bilgi sahibi olabilmekteydi.²⁵ Söz konusu medreselerde müderrisler, müdridler, talebeler bulunurdu. Medrese hocalarının ve talebelerinin mezhepleri sayısı, alacakları ücret vb. de önemli idi. Bunların hepsi vakfiyelerde belirtilmekte idi. Talebeler hocalarının derste işledikleri kitapları takip ederler, müzakere ederler. Kitap bitiminde, yeterli bulunanlar hocaları tarafından kendilerine icazet verilirdi. Hicri VI, Miladi XI. asırda Türk dünyasında tefsir, hadis, fıkıh, kelim gibi ilimlerin yanı sıra, tıp, nücum, hendese, hesap, taksim, taz'if ve tasnif, aded cezri, cem, tefrik, mesaha, cebir, mukabele, oklid, heyet, dil, belağat, şiir, inşa, hat, yabancı diller, rüya yorumu, hikmet vb. gibi pek çok ilimler medreselerde tedris edilmiştir.

Bu coğrafyadaki medreseler sonraki devirlerde de önemini korumuştur. Bununla ilgili olarak, Unan, Osmanlıda alimlerin "dînî ve hukûkî ilimlerle, bunlara temel oluşturan tefsir, hadis, târîh, edebiyat ve kavâidle ilgili ilimler daha ziyâde Suriye ve Mısır gibi Arap kökenli nüfusun yoğun olarak yaşadığı ve klâsik İslâm devletlerinin kurulmuş bulunduğu coğrafyada; riyâziye, hey'et, hendese, hesap, kelâm ve felsefe gibi... felsefî nitelikleri yoğun olan ilimler ise, daha çok Türklerin hâkim oldukları İran, Mâverâünnehir ve Horasan gibi doğu bölgelerinde tahsil ettiklerini" söylemektedir.²⁶

23 Atay bunu "İslam ülkesinde öğretim birliğine girederek, imparatorlukta manevi birliği sağlamak olarak ifade eder. Bk. H. Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, s. 31.

24 A. Çelebi, *İslam Eğitimi-Öğretim Tarihi*, 114.

25 Nebi Bozkurt "Medrese" md., *DİA, TDV yay.* 2003, cilt: 28, sayfa: 323-327.

26 Fahri Unan, "Klâsik Dönem Osmanlı Bilim Anlayışı",

<http://yunus.hacettepe.edu.tr/~unan/akademik37.html> (04.05.2016).

Bu medreselerden Türk tarihinin önemli bilginleri olarak gösterilen Farabi, İbni Sina, Balasagunlu Yusuf, Kaşgarlı Mahmut, Ahmet Yesevi ve Edip Ahmet gibi önemli şahsiyetler yetişmiştir.

2.4. Tekke

Türk-İslam coğrafyasındaki önemli eğitim kurumlarından birisi de tekkelerdir. Mektep ve medreseler günümüz tabiriyle söyleyecek olursak, bir anlamda örgün eğitim işlevi görürken, tekkeler ise eğitim bilgisi ya da düzeyi ne olursa olsun, hemen her kesimden geniş halk kitlelerine yaygın eğitim veren kurumlar olmuşlardır.

İlk tekkeler basit bir oda ve küçük bir mekândan ibaretken sonraları mimari olarak da gelişerek, farklı coğrafyalarda “zâviye, hankah,²⁷ dergâh, ribât, âsitâne, buk’a, imaret, düveyre, savmaa, mihrap, tevhidhâne, harâbat” gibi isimlerle anılır olmuştur. Büyük şehirlerde ve kervan yolları üzerinde inşa edilen tekkeler tasavvufî eğitimin yanında han, imaret ve kervansaray hizmeti de görmüştür.²⁸ Orta Asya’da İslâmiyet’in yayılmaya başlamasıyla birlikte, hicrî II. (miladi VIII.) asırdan itibaren bölgede zâhid ve sûfiler de görülmeye başlamıştır. Bugünkü Türkmenistan sınırları içinde bulunan Merv şehrinde dünyaya gelen Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797) hem hadis âlimi hem de zâhid ve sûfi idi. Buhara ve Semerkant ise hem alimleri hem de sufileriyle Orta Asya’nın en önemli kültür merkezleriydi. Geniş halk kitlelerin manevi yönden eğitildiği tekkeler önceleri basit bir oda ve küçük bir mekândan ibaretken sonraları mimari olarak da gelişerek, farklı coğrafyalarda “zâviye, hankah, dergâh, ribât, âsitâne, buk’a, imaret, düveyre, savmaa, mihrap, tevhidhâne, harâbat” gibi isimlerle anılır olmuştur. Büyük şehirlerde ve kervan yolları üzerinde inşa edilen tekkeler tasavvufî eğitimin yanında han, imaret ve kervansaray hizmeti de görmüştür. XIII. yüzyıldan sonra tekkeler belli bir tarikatın faaliyet merkezi şeklinde faaliyet göstermeye başlamıştır.

SONUÇ

Ali b. Osman el-Üşî bugün Kırgızistan’a bağlı olan Oş şehrinde doğmuş, hayatının önemli bir kısmını yine burada geçirmiştir. el-Üşî’nin yaşadığı dönemde bu coğrafyada (Karahanlılar-Karahıtaylar- Selçuklular) arasında siyasi mücadeleler devam etse de O ilmi yolculuğuna devam etmiş, kuvvetle muhtemeldir ki, dönemin ilim merkezleri olan Semerkand, Buhârâ, Belh, Merv, Tûs, Serahs, Nesef, Fergana bölgesi ve Merginân gibi yerlerde pek çok alimden ilim tedris etmiştir. Zira, onun özellikle kelim ve fıkıh ilmine dair ortaya koyduğu eserlerin niteliği bunu açıkça ortaya koymaktadır. O’nun hocalarının tamamına dair yeterli bilgi bulunmamıştır. Bununla birlikte özellikle hadis ilmini aldığı hocalarına ilişkin en kesin bilgiler *Nisâbü’l-Ahbâr* adlı eserin mukaddimesinde geçmektedir.

el-Üşî’nin yaşadığı coğrafyada Karahanlılar ve Selçuklular İslam medeniyetini yeşertmek ve yaymak için büyük bir seferberlik başlatmış bölgede pek çok mescitler, mektepler, medreseler inşa etmişler. Bu kurumlardan kütüphaneler (mektepler) çocukların temel eğitim gördüğü bir okul olma hüviyetine sahiptir. Bu kurumda K. Kerim, temel dini bilgiler, hesap, okuma-yazma gibi konularda eğitim verilmiştir. Burayı bitiren ve ilme

27 Jonathan P. Berkey, *Orçağ Kahire’sinde Bilginin İntikali, İslami Eğitimin Sosyal Tarihi*, s.73.

28 Mustafa Kara, “Tekke” md., *DİA*, TDV Yayınları, 2011, cilt: 40, sayfa: 368-370.

yetenekli olan talebeler ise öncelikle mescitlerdeki halkalarda, medreselerin inşa edilmesinden sonra ise kendi seviyelerine uygun medreselerde ilmi tedrise devam etmişlerdir. Bunların dışında bu dönemde tekkeler de geniş halk kitlelerinin tasavvufi eğitim görmelerinde önemli işlevler görmüşlerdir.

KAYNAKÇA

- Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, (M.Ö. 1000-M.S.2013), Pegem Akademi yayıncılık, Ankara, 2013.
- Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergah Yayınları, İstanbul,1983.
- Berkey, Jonathan P., *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali, İslami Eğitimin Sosyal Tarihi*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2015.
- Bozkurt, Nebi, "Medrese" md., DİA, TDV Yay. 2003, cilt: 28, ss. 323-327.
- Çelebi, Ahmet, *İslam Eğitim-Öğretim Tarihi*, çev. Ali Yardım, İstanbul: Damla Yayınevi, 1998.
- Çetin, Altan, "İrfan Ordusunun Temelleri Türklerde Medreseler (Karahanlı, Selçuklu ve Beylikler Devri Medreseleri)", *Dini Araştırmalar Dergisi*, C.2, S. 5, 1999, ss.177-205.
- Gözütok, Şakir "İslam Medeniyetinin Öncü Eğitim Kurumları: Nişabur Medreseleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 2010, ss. 33-64.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972.
- Kara , Mustafa, " Tekke" md., DİA, TDV Yayınları, 2011, cilt: 40, ss. 368-370.
- Kazıcı, Ziya, *Ana hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2012.
- Landau, Jacob M., "Küttab", DİA, TDV Yayınları, 2003, c. 27, ss. 3-4.
- Özaydın, Abdülkerim, "Karahanlılar" DİA, TDV Yayınları, yıl: 2001, cilt: 24, ss. 404-412.
- Polat, Suat, "Karahanlı Devleti'nde Eğitim Faaliyetleri", *Uluslararası Eğitim, Bilim ve Teknoloji Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, 2015, ss. 42-52.
- Sıddıqi, Jawad, Nizamiye Medreseleri ve Eğitim Felsefesi Açısından Değerlendirmesi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış doktora tezi), Ankara, 2012.
- Toprak, Mehmet Sait, "el-Üşî", DİA, TDV Yayınları, 2012, c. 42, ss. 230-231.
- Toprak, Mehmet Sait, "Sirâceddin el-Üşî: Hayatı, Eserleri ve Hadis İlmine Katkıları", *I. Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyet'e Katkıları Sempozyumu Bildirileri*, 2007, Isparta, ss.263-282. (<http://kisi.deu.edu.tr/sait.toprak/doktora.html> (10.04.2018)).
- Unan, Fahri, "Klâsik Dönem Osmanlı Bilim Anlayışı", <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~unan/akademik37.html> (04.05.2017).
- Yusufcan, Yasin, "8 -13. Yüzyıllarda Uygurlarda Eğitim", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4, 2014, ss.151-159.